

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2016; 1(6): 73-74

© 2016 NJHSR

www.sanskritarticle.com

आचार्य: के गणपतिभट्ट:

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

"अध्यात्मरामायणे अद्वैततत्त्वान्वेषणम्"

आचार्य: के गणपतिभट्ट:

भूमिका -

भारतीयसंस्कृते: मौलिकग्रन्थेषु रामायणम् एकं महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। वाल्मीकि-रामायणं यथा ऐतिहासिकं, भावनात्मकं च चरितं प्रकाशयति, तथैव अध्यात्मरामायणं तत्त्वदर्शनां कृते आत्मान्वेषणस्य मार्गदर्शकमिव उपतिष्ठते।

अयं ग्रन्थः आद्यशङ्कराचार्यस्य परम्परायां स्थितः दत्तात्रेयोक्तः इत्यपि कतिपये विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति। रामस्य जीवनं यत्र ब्रह्मस्वरूपेण निरूप्यते, सीता शक्ति-स्वरूपा, लक्ष्मणः बुद्धिः, हनुमान् प्राणः, रावणः अहंकारः — इत्येवं प्रतीकमूलकव्याख्यानं दृश्यते।

एवंप्रकारेण अध्यात्मरामायणं वेदान्ततत्त्वानां, विशेषतः अद्वैतवेदान्तस्य, प्रखरप्रकाशकं भवति। अस्मिन् लेखे वयं विस्तरेण पश्यामः — कथं अध्यात्मरामायणे अद्वैततत्त्वानां अन्वेषणं सम्पद्यते।

१. अध्यात्मरामायणस्य स्वरूपम्

अयं ग्रन्थः संस्कृतेन रचितः, गोस्वामितुलसीदासकृतरामचरितमानसात् पूर्वं प्रसिद्धः। अयं ७ काण्डेषु विभक्तः अस्ति — बालकाण्डः, अयोध्याकाण्डः, अरण्यकाण्डः, किष्किन्धाकाण्डः, सुन्दरकाण्डः, लङ्काकाण्डः, उत्तरकाण्डः च।

विशेषतः 'उत्तरकाण्डे' श्रीरामस्य ब्रह्मतत्त्वस्वरूपं प्रतिपाद्यते। श्रीरामः एव ब्रह्म, सर्वव्यापी, नित्यः, अचलः, निर्गुणः, निष्क्रियः, किन्तु भक्तानां कृते सगुणरूपेण अवतीर्णः इत्ययं दृष्टिकोणः मुख्यः।

२. अद्वैतदृष्ट्या रामकथायाः नवचिन्तनम्

अध्यात्मरामायणं न केवलं रामस्य चरित्रकथनम्, अपि तु आत्मस्वरूपस्य कथनम्।

- श्रीरामः — परमात्मा, निर्गुणब्रह्म, यः मायया सगुणत्वं प्राप्नोति।
- सीता — ब्रह्मशक्तिः, प्रकृतिः, या ब्रह्मणः विभूतिर्भवति।
- लक्ष्मणः — चित्तबुद्धीः, यः आत्मानुगतया स्थितः।
- हनुमान् — प्राणशक्तिरेव। तस्य रामकार्यार्थं समर्पणं — प्राणस्य आध्यात्मिकोपयोगस्य प्रतीकं।
- रावणः — अहंकारः। रावणवधः अहंकारनाशस्य प्रतीकः।

एवं दृष्ट्वा सम्पूर्णरामकथा आत्मविद्यायाः प्रतीकार्थकथा एव भवति।

३. ब्रह्मविद्यायाः प्रतिपादनम्

'रामो विग्रहवान् धर्मः' इत्येव न, अपि तु 'रामो ब्रह्मस्वरूपः' इति अपि अत्र प्रतिपाद्यते। अत्र कश्चन संवादः विशेषतः पठनीयः — रामगुणकथायां अगस्त्यस्य वचने ब्रह्मरूपं रामं निरूपयति:

"त्वं ब्रह्म परमं नित्यं निर्गुणं निर्विकल्पकम्। निर्विकारं निराकारं ब्रह्मरूपं सनातनम्॥"

एवं स्पष्टं ब्रह्मणः स्वरूपं रामे आविर्भूतं दर्शयति।

Correspondence:

आचार्य: के गणपतिभट्ट:

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

४. ज्ञानयोगः, भक्तियोगः च समन्वयः

अध्यात्मरामायणस्य विशेषता — ज्ञानमार्गस्य भक्तिमार्गेण सह समन्वयः।

भक्तिः अत्र केवलं भावनात्मकनिष्ठा न, अपि तु तत्त्वदर्शिन्यपि। रामभक्तः हनूमान् अपि यदा आत्मानं रामे लयं नीत्वा अस्ति, तदा ज्ञानसम्बन्धं व्यपदिशति:

"देहबुद्ध्या तु दासोऽस्मि, जीवबुद्ध्या त्वदंशकः।

आत्मबुद्ध्या त्वमेवाहं — इति मे निश्चिता मतिः॥"¹

एषः श्लोकः अद्वैतवेदान्तस्य सारः — 'अहं ब्रह्मास्मि' — इत्यस्यानुभवात्मकव्यक्तिः भवति।

५. आत्मज्ञानं मोक्षस्य मूलं

रामकथायां सर्वं दुःखं मोहात् जायते — इति तत्त्वं रामस्य उपदेशेषु पुनः पुनः प्रतिपाद्यते। विशेषतः उत्तरकाण्डे, रामः सीतायै, लक्ष्मणाय, भरताय, हनूमते च आत्मविद्यां उपदिशति।

"नाहं देहो न मे देहो जीवोऽहं किल केवलः।

आत्मरूपो निराकारो निर्मलो निर्गुणोऽच्युतः॥"²

एषा आत्मनिष्ठा एव दुःखविनाशाय कारणम्। आत्मज्ञानं यदा सम्पद्यते, तदा देहाभिमानः नश्यति, तदा मोक्षः — स्वभावतः एव सिध्यति।

६. मायातत्त्वं — रावणप्रकरणम्

अध्यात्मरामायणस्य एकः अनूठः दृष्टिकोणः — रावणस्य प्रतीकात्मकता। रावणः यद्यपि दशमुखी राक्षसः, किन्तु अध्यात्मविचारे सः अहंकाररूपेण दृश्यते।

तेन रचितं मायामार्गं — मरणशङ्कया विमोहितं मनः — इत्येतत् आध्यात्मिकसङ्कल्पनायाः भावः। रामेण रावणवधः — अहंकारविनाशः।

"मायामयं सर्वमिदं विद्यते मोहाद्वैतं दृश्यते यत्र लोके।"

७. रामनामस्य तत्त्वमिमांसा

अध्यात्मरामायणे नाममहत्त्वं विशेषतया प्रतिपाद्यते। 'राम' इत्यत्र 'रा' इत्यस्मात् अग्निः, 'म' इत्यस्मात् चन्द्रः — इत्याद्या तन्त्रविचाराः अपि अत्र अन्तर्भाव्यन्ते।

रामनामं न केवलं स्तुतिपदं, किन्तु ब्रह्मस्वरूपस्य बोधकं च। 'राम' इत्येतत् नाम एकं मन्त्रतत्त्वमस्ति — यस्य जपेन चित्ते ब्रह्मप्रकाशः सम्पद्यते।

८. रामराज्यं — आत्मराज्यस्य प्रतीकः

रामराज्यं न केवलं एकं सामाजिक-राजनैतिकमॉडेल, अपि तु आत्मराज्यस्य उपमा। यत्र आत्मा रामः, इन्द्रियाणि मंत्रीणः, मनः

सचिवः, चित्तं बलं, इत्येवं यदि सर्वं सुसंयुज्यते, तर्हि स्वात्मराज्यं स्थिरं भवति।

"सत्यं धर्मं दया क्षान्तिः — यत्र तिष्ठन्ति तं राज्यम्। आत्मा वा रामराज्यं च — न भिदा तत्र विद्यते॥"

९. स्त्रीशक्तिः — सीताया अद्वैतस्वरूपम्

सीता अत्र केवलं पत्नीरूपेण न दृश्यते, अपि तु शक्तिः, माया, प्रकृतिः, ब्रह्मशक्तिरूपा। सीताया लङ्कानिवासः — आत्मज्ञानात् दूरत्वं। रावणेन सीतानयनं — आत्मशक्तेः अहंकारे पतनम्। पुनरागमनं — आत्मतत्त्वे शक्ति-संलग्नता।

१०. गुरुतत्त्वम् — वशिष्ठप्रभृति उपदेशाः

अध्यात्मरामायणे वशिष्ठस्य, विश्वामित्रस्य, अगस्त्यस्य च उपदेशाः प्रचुराः सन्ति। एते सर्वे गुरुतत्त्वस्य द्योतनं कुर्वन्ति।

"गुरोः कृपया ब्रह्मविद्या समृद्धा न सन्देहतः मोक्षमार्गप्रदीप्तिः।"³

ब्रह्मविद्यायाः सम्प्राप्तिः गुरुतत्त्वेन सह निःसंशया अस्ति। अतः अध्यात्मरामायणं आत्मविद्याया गुरुपरम्परायाः च उज्वलप्रतिनिधित्वं करोति।

उपसंहारः

अध्यात्मरामायणं अद्वैततत्त्वानां सुविस्तृतं मञ्जरीरूपं ग्रन्थम्। अत्र रामः न केवलं राज्यपुरुषः, किन्तु स्वयम् ब्रह्म, आत्मा च। सम्पूर्णं चरितं प्रतीकात्मकतया आत्मविद्यां बोधयति।

यदा वयं अध्यात्मरामायणं पठामः, तदा तदस्ति आत्मार्पणस्य, भक्तेः, ज्ञानस्य, मोक्षस्य च एकात्मगाथा। अद्वैतवेदान्तस्य गम्भीरविचाराः — ये केवलं शुष्कदर्शने दृश्यन्ते — अत्र सजीवानुभूत्याः रूपेण प्रकाशिताः।

अतः, अद्वैततत्त्वस्य बोधाय, जीवनदुःखस्य निवारणाय, भक्तिमार्गे ब्रह्मानुभवाय च, अध्यात्मरामायणस्य अध्ययनं, मननं च अनिवार्यम् एव।

सन्दर्भग्रन्थः

1 वाल्मीकिरामायणम्।

2 अष्टावक्रगीता-6

3 गुरुस्तोत्रम्।